

બાઉલ બોલે છે... જીવનરહસ્યો ખોલે છે

મનુષ્ય માટે સૌથી રહસ્યમય કોયડો તે તેનું જીવન છે. ભૌતિકવાદીઓ જીવનને ટૂંકાવીને જન્મથી મૃત્યુ સુધીનું જ ગણે છે, પણ તે છતાં તેનાં રહસ્યો ન ઉકેલી શકાય તેવાં અટપટાં લાગે છે. તો આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ અને અનેક જન્મોની શૃંખલા તરીકે જીવનને નિરખનાર અધ્યાત્મવાદીઓ માટે તો અગણિતગણું થઈ જનાર આ જીવન, તેઓ તેનાં રહસ્યોને કઈ રીતે ઉકેલી શકે?

જીવનના શાશ્વત્ ચિંતનમાં જગતભરના દાર્શનિકોથી માંડી સામાન્યજનોએ પોતાની માન્યતાઓ રજૂ કરી છે, પરંતુ રહસ્યમય જીવન અને કવનવાળા બાઉલ જીવનરહસ્ય વિશે શું બોલે છે? તેની અનંત કથાઓ અને ગીતો દ્વારા તે જીવનરહસ્યને, સાનંદ ઉકેલવાનો આ એક પ્રયત્ન છે.

વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ અને તેના નિષ્ણાતો તેમ માને છે કે જેને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય, વિચાર ચાલે, ઈચ્છા થાય, શારીરિક ક્રિયાઓ થાય, વેદના, ચિંતાનો અનુભવ થાય, ભય લાગે, તે વ્યક્તિઓ અને પદાર્થો જીવંત કહેવાય.

બાઉલ આ બાબતે જરા જુદું માને છે. તેઓ માને છે કે આ બધા અનુભવો તો દેહરૂપી યંત્રના છે! આ યંત્ર તો ક્ષણભંગુર છે, નાશવંત છે, તેના મૂલ્યની કશી ચિંતા કરવાની નથી, અંદર રહી જે શ્વાસ લે છે, પાચન કરે છે, તે ‘મનેર માનુષ’ રૂપીને પારખવાનો છે! આ યંત્ર દ્વારા ચાલતી ક્રિયાને જીવન માનવાની ભૂલ ન કરવા એતવે છે!

‘આમી કોથાઈ પાબો તારે?’, ‘હું તને ક્યારે પામીશ?’ તે પ્રશ્ન દ્વારા બાઉલ, મહાજ્ઞાની આચાર્ય શંકરના સહોદર થઈ જાય છે, આચાર્યના શાશ્વત્ પ્રશ્ન ‘હું કોણ છું?’ તેની જ ધ્વનિછાયમાં શંકરાચાર્ય સાથે બિરાજે છે.

આ પ્રશ્ન લઈ ઉત્તરની ખોજમાં નીકળેલી બાઉલની ફોજ ત્યાગ, તપસ્યા, સંયમ, સમર્પણ, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનાં સંસાધનો દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. તેણે તે જવાબને પ્રાપ્ત કરી પણ લીધો છે. તેની રીત બીજા બધા કરતાં જુદી છે. તેમણે જીવનરહસ્યને પામવા જતાં જીવનના આનંદને રતી માત્ર ગુમાવ્યું નથી. તેઓ કહે છે, ‘આનંદના ભોગે કશું ન કરવું.’

તે માટે જરૂરી માર્ગ પણ તેમણે ચીંધ્યો. તે માર્ગ પરની ખૂબ વાતો અને ગીતો ગાયાં. નાનાવિધ સ્વભાવના માણસો, અનેક સંસ્કાર, સંગત, ક્રિયાથી, પુરુષાર્થથી ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાવાળા માણસોને માટે સદા સ્વાગતની મુદ્રા ધારણ કરી, બધાને રાહ ચીંધ્યા.

ફક્ત ખંડન કરી, દરેક માર્ગના દોષ કાઢીએ તો તો માત્ર અપૂર્ણતા જ પ્રાપ્ત થાય. તેથી કોઈને વખોડ્યા વિના, અંતસ્થ મનેર માનુષને મળવાના યત્ન કરવા તેમણે જણાવ્યું. ગુરુકૃપાને માધ્યમ બનાવી, સંશયરહિત થઈ અને સાધનાપથ પર આગળ જવાનું સૂચવ્યું.

બાઉલ જદુ-બિંદુ સાધનાપથને અજગર જેવો કહે છે. તે કહે છે અજગરનું મોં સાધક તરફ ખુલ્લું છે. બાઉલ બોલે છે, ‘સામાન્ય રીતે તો ભીરુ સાધક, તેના ખુલ્લા વિકરાળ મોંને જોઈને જ પાછો વળી જાય છે! કોઈક સાધક હિંમત કરી, યત્ન કરી, તે પથ પર જાય છે. તો તેમાં પણ બે ફાંટા પડે છે. જે કોઈ સાધક, સાધનાપથ પર યુદ્ધ કે લડાઈ, હિંસા કે ભરી પીવાનો અહંકાર, લઈને જાય છે, તે બધા અજગરના ખુલ્લા મોંમાં જ ચાલ્યા જાય છે! સાધના જ તેને ગળી જાય છે! તે વિગલિત સાધક, સાધનાના જઠરમાં જઈ, જઠરસ્થ થઈ જાય છે! ખરેખર તો તે સાધનાના અજગરને પથ ગણી, તેના ઉપર ચઢી જવાનું હતું! કોઈ વિનમ્ર, સમજુ, ઋજુ સાધક ગુરુકૃપાથી તે સાધનાસર્પની ઉપર ચડી અને આગળ પ્રસ્થાન કરે છે.’

જદુ બિંદુ બોલે છે, ‘ભવાટવીના અરણ્યમાં ભટકતા સાધકના પગનાં કઠોર તળિયાં, આ સાધનાપથના અજગરની સુંવાળી ચામડીના સ્પર્શથી ટેવાયેલાં નથી! તેના કઠોર થયેલા પગ પર સાધનાના શીતલ આઘાત અસહ્ય થઈ પડે છે, તે સાધકને તે માર્ગ પર બંસીના સૂર, ખોલનો અવાજ, કરતાલનો નાદ, મૃદંગનો ધ્વનિ, ઝાંઝરનો ઝમકાર, શંખનાદ, ઘંટારવ, ભમરાનું ગુંજન વગેરે અહેસાસ

થાય છે! અને તે તે અનુભવોને અભિવ્યક્ત કરતો કરતો પાછો પતિત થાય છે! અહેસાસ પામેલો આ તપોભ્રષ્ટ, અડધો આનંદ લઈ ફરી પાછો ભટકે છે! કોઈક વીરલો જ સાધનાના સર્પપુસ્થ સુધી જાય છે! જે ત્યાં પહોંચે છે તે નિહાળે છે કે સર્પપૂંછ અને સર્પમુખ તો ચૂડા રૂપે, કુંડલીરૂપે, એક જ સ્થાને છે! તે નિહાળી તે મનેર માનુષમાં સ્થિર થઈ જાય છે.’

બાઉલ બોલે છે કે ભૌતિક જીવન કે પદાર્થને પણ અવગણવાના તો નથી જ. તે પણ મનેર માનુષનાં જ સ્વરૂપ છે! તે લીલા સ્વરૂપ છે! જેમ લાકડામાં અગ્નિ છે, તે દેખાતો નથી પણ તે તેમાં છે જરૂર. શક્તિ અને શક્તિ, બ્રહ્મ અને માયા એક જ અને અભિન્ન છે. ફક્ત તેને પરખવાનો વિવેક જરૂરી છે.

બાઉલ બોલે છે મનેર માનુષ સુધી પહોંચવાના ચાર ધોરીમાર્ગ – જ્ઞાન, કર્મ, યોગ અને ભક્તિ! તે ચાર માર્ગ તો ખરા જ, પણ આ ચારે માર્ગ પર એક તત્ત્વ સામાન્ય અને બહુવ્યાપી છે, ભક્તિના નવેય પ્રકાર – શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય કે સમર્પણ તે જરૂર નીવડી શકે, પરંતુ તે સૌમાં જરૂરી હોય છે પ્રેમ! જો પ્રેમ ન હોય તો આ બધી ભક્તિ માત્ર પૂજારીની જેમ નોકરી માત્ર થઈ જાય. પ્રેમ વિના પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન અને તેની ઉપલબ્ધિ ભારરૂપ નીવડે અને માત્ર અહંકારને વધારે.

પ્રેમ વિના કરેલું કર્મ તે ક્રિયાકાંડનું અવાંતર સ્વરૂપ માત્ર થઈ પડે! પ્રેમ વિના કરેલી યોગક્રિયા, માત્ર શારીરિક કસરત થઈ અને ઊભી રહે! બાઉલ તો બોલે છે કે પ્રેમ વિનાની પ્રભુસેવા કે માનવસેવા પણ વેઠ થઈ જાય. તમને જેના પર પ્રેમ ન હોય તેની સેવા કઈ રીતે કરી શકો? તેથી આ બધા જ માર્ગ અને કેડીમાં પ્રેમ તો પાથેય છે! બાઉલ તો એમ પણ બોલે કે ચારે માર્ગ જ્યાં પહોંચે છે તે મનેર માનુષનું સ્થાનક પણ પ્રેમનું એક સ્વરૂપ જ છે! અને આ ચારેય માર્ગનો નકશો બહુ મોટો નથી, તે મનુષ્યના અંતરાત્મા સુધી જ અંકાયેલો છે! તેથી તો બધા જ માર્ગના પાયામાં રહેલા આ પ્રેમતત્ત્વને બાઉલ સર્વોચ્ચ ગણે છે!

બાઉલ બોલે છે. પ્રેમના માર્ગમાં છ પૈકી રાગ, મોહ અને કામ એ ત્રણ મોટા શત્રુ છે. તે અવનવા રૂપે પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, મનેર માનુષ સુધી, સાધકને પહોંચવા દેતા નથી! સાધના કરી કરીને છડેલા પ્રેમરૂપી ચોખામાં રહેલાં આ ત્રણ થોથાંને ઉડાડીને બાઉલ સત્તરૂપી મંગાળા પર, ચિત્તરૂપી હાંડીમાં, પ્રેમરૂપી કમોદ પકવે છે! આનંદરૂપ રાંધેલો આ ભાત આપણને પીરસે છે!

ભલા, ભોજન લેતાં લેતાં શું કોઈ બોલી શકે? તેથી જ તો બાઉલ અને ભાવક બંને મૂંગાં મૂંગાં સત-ચિત્ત-આનંદનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરે છે.

આ કથાઓ ‘અખંડ આનંદ’ ‘નવનીત સમર્પણ’ વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી છે, ‘ગુજરાત મિત્ર’માં તો ધારાવાહિક રૂપે આવે છે. સંપાદક અને મિત્ર શ્રી દીપક દોશી, શ્રી બકુલ ટેલર સહિત મિત્રોનો આભાર! સમયે સમયે મને સંકોરનાર પૂજ્ય આચાર્ય શીલચંદ્રસૂરિજી મહારાજસાહેબ, પૂજ્ય શ્રી મનોજભાઈ રાવલ, પૂજ્ય લાભશંકરભાઈ પુરોહિત તથા મિત્રોનો વંદનસહ ઋણસ્વીકાર કરું છું.

૨૫, બઈસાક ૧૪૩૧ બંગાબ્દ, (રવિજયંતી)
આઠમી મે, ૨૦૨૪. જામનગર

– સતીશચંદ્ર વ્યાસ

બાઉલની બોલી

બંગાળના બર્ધમાન જિલ્લાના સંકુરા જળાશયના કાંઠે ભારતીદાસ બાઉલનો આશ્રમ છે. તેમણે લાલન બાઉલનું એક ગીત સંભળાવ્યું. બાઉલનાં ગીતો રહસ્યમય હોય છે. જો થોડો આધ્યાત્મિક સંસ્પર્શ ન હોય તો તે ઊકલતાં નથી.

સાથે રહેલા મુલાકાતીઓમાંથી એક માણસે તેનું રહસ્ય પૂછ્યું. તેના જવાબમાં ભારતીદાસ બોલ્યા, “તમે કોલકત્તાથી આટલા કિલોમીટર આવી જ ગયા છો, તો હવે થોડા આગળ વધો, રહસ્ય મળી જશે. બાઉલનાં બધાં ગીતો એ ગીતો નહીં, જીવનના કોયડા હોય છે. પરીક્ષામાં જવાબ કે દાખલા ગણી દેવાના હોય નહીં.”

થોડું રોકાઈ આગળ બોલ્યો, “તમારી જેમ હું પણ મારા ગુરુ પંચુંદાસ પાસે શિષ્ય બની રહ્યો હતો ત્યારે એક વખતે મેં એક ગીતનો અર્થ પૂછ્યો હતો તો ગુરુ હસવા લાગ્યા હતા.”

બીજા દિવસે પરમગુરુ લઈમનદાસની મૃત્યુતિથિ હતી. તેના ઉત્સવ તરીકે એક ભોજન સમારંભ હતો. ગુરુએ મને બોલાવી આદેશ આપ્યો, “સાંભળ, સ્થાનિક શાકબજારમાં શાક ખૂબ મોંઘું મળે છે. આપણે જથ્થાબંધ જરૂરત છે. તું મુખ્ય માર્કેટમાં જઈ, જ્યાં વહેલી સવારે હરાજી થતી હોય ત્યાંથી શાક લઈ આવ, તો થોડું સારું અને સસ્તું શાક મળે.”

તેમના કહ્યા પ્રમાણે હું સવારે ઊઠીને શાકમાર્કેટ પર ગયો. મારે ૬૦ કિલો રીંગણાં લેવાનાં હતાં. હું રીંગણાંની હરાજી થતી હતી તે સ્થળ પર પહોંચ્યો. બે દલાલો એકમેકના હાથ મિલાવી, તે હાથ પર રૂમાલ ઢાંકી, કંઈક કરતા હતા. અને થોડી થોડી વારે બોલતા હતા કે ચાલો, આ બે ભારી વેચાઈ ગઈ, હવે આ ત્રણ ભારીનો વારો, આજુબાજુ ઘણા માણસો ઊભા હતા.

મેં એક માણસને પૂછ્યું કે ભાઈ, “આ ભારી કેટલા રૂપિયામાં વેચાઈ?” તે માણસ હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે છોકરા, તે તો આ બે દલાલને જ ખબર હોય, રૂમાલ નીચે ઢાંકેલી આંગળીના વેઢા દ્વારા તેઓ ભાવ નક્કી કરે, ભાવને ગુપ્ત રાખે. જાહેર ન કરે, જાહેર કરે તો ભાવ ગગડી જાય ને? તે કારણે તેઓ આવી સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હોય છે અને આવી ગુપ્તતા જાળવીને સોદા કરતા હોય છે. આપણને તેમાં કશું ન સમજાય. જો તારે રીંગણાં લેવાં હોય તો, તેમને નામ નોંધાવી દે, અને ભારીની સંખ્યા કહી દે. મેં તે પ્રમાણે કર્યું અને રીંગણાં લીધાં. આજ પદ્ધતિથી ટામેટાં વગેરે બીજાં શાક પણ ખરીદ્યાં.

બધું શાક લઈને હું આશ્રમે પહોંચ્યો. આખો દિવસ કામ કરી ઉત્સવને સુંદર રીતે સંપન્ન કર્યો. સાંજે ગુરુએ મને પૂછ્યું, “ભારતી, શાક હરાજીમાંથી લીધું હતું?” મેં હા કહી. તે બોલ્યા, “અરે, તને દલાલોની લિલામની પારસિક (એટલે કે ગુપ્ત) ભાષા આવડી ગઈ?” ગુરુ, ભાષા તો છોડો, આ પદ્ધતિ પણ પહેલી વખત જોઈ!”

ગુરુજી બોલ્યા, “ભારતી! તને તે અનુભવ લેવા માટે જ ત્યાં મોકલ્યો હતો. જોયું ને! બે-ત્રણ રૂપિયાની મામૂલી જણસ એવી શાકભાજી લેવી-દેવી હોય તો પણ લોકો કેવી ગુહ્ય અને સાંકેતિક ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે! તે આવડ્યા વગર તે સ્થૂળ પદાર્થનો પણ વિનિયોગ થઈ શકતો નથી, તો પછી વિચાર કે અમૂલ્ય તેવા મનેર માનુષની વાતો, તેનાં ગીતોની દિવ્ય જણસ લેવી હોય, તો શું ખાલી સ્થૂળ પ્રશ્ન પૂછીએ, ત્યાં મળી જાય? શું આમ તરત જવાબ સાંપડી જાય તેવી સસ્તી વસ્તુ છે? અરે! આ મતા મેળવનારની તો અનેક રીતે તાવણી થાય! પછી ફલિત થાય કે આ લાભાર્થીને ‘મનેર માનુષ’ સિવાય અન્ય ક્યાંય પણ રસ નથી, ત્યારે તેને આ બોલીના સ્વર જણાવાય, પછી વ્યંજન રાંધતાં શિખવાડાય.”

આટલું બોલી ભારતીદાસે અમારી સામે માર્મિક હાસ્ય કર્યું.

નામ સંકીર્તન

અમે નીકળ્યા હતા, બદમાન જિલ્લાના કાલના ગામે મંડનદાસ બાઉલના આશ્રમે જવા. પણ ત્યાં પહોંચતાં જ તેમણે કહ્યું, “જો તમને વાંધો ન હોય તો આપણે સાથે એક પ્રવાસ કરીએ, બેત્રણ દિવસ લાગશે.”

અમે કહ્યું, “કશો વાંધો નહીં.”

તેમણે તરત જ નીકળવાની તૈયારી કરી અને રસ્તામાં કારમાં બેસીને બોલ્યા, “તમને યાદ છે? ચાર વર્ષ પહેલાં તમે આવ્યા ત્યારે, મારો શિષ્ય બિંધુ મારી પાસે રહેતો હતો?”

અમે કહ્યું, “હા, બાઉલ, બિંધુ ખૂબ જ તેજસ્વી હતો. અમને યાદ છે!”

બાઉલ હસતાં હસતાં બોલ્યો, “હા, વધુ તેજસ્વી દીવડાઓ વધુ દિવેલ પી જાય! તેણે ત્રણ વર્ષથી નાદિયા પરગણામાં આશ્રમ બનાવ્યો છે. અત્યારે આપણે તેના આશ્રમે જ જઈએ છીએ!”

અમે વાતને વધુ છેડી, “બાઉલ! વધુ તેજસ્વી દીવડાઓ વધુ દિવેલ પી જાય, તેમ બોલ્યો તો તું બિંધુથી કેમ નારાજ છો? તે કયું દિવેલ વધુ પી ગયો?”

મંડનદાસ બોલ્યા, “ભાઈ, નાદિયા તો ચૈતન્ય સંકીર્તન કરનારનો ગઢ! બિંધુ તેની સાથે સંઘર્ષ કરે તે કેમ ચાલે? બાઉલ તો અહંકારશૂન્ય અસ્તિત્વ હોય તે જ બની શકે, કોઈ ધારા સાથે બિનજરૂરી સંઘર્ષ ન કરે. એક ગુરુ તરીકે હું તે વાત બિંધુને પાકી નથી કરાવી શક્યો, તેથી હવે નીંભાડા બહાર મૂકી દીધેલાં માટલાં ફરી પકાવવા જાઉં છું.”

મંડન બાઉલ આગળ બોલ્યા, “તમે તેને પૂછજો કે હુગલી નદી, ગોદખાલી પાસેથી સીધી તેઘરી જવાને બદલે ઘોડાનાલ વળાંક (U-turn) લઈ સાતકુલ્ટા સુધી કેમ આવે છે? તો તે કહેશે મારા બાઉલ આશ્રમનાં ચરણ પખાળવા!

આવું એક ગીત પણ લખ્યું છે! આ વિદ્યા, સંઘર્ષ માટે થોડી છે? તમે પૂછ્યુંને કે બિધુ ક્યું દિવેલ પી ગયો છે તેનો આ દુઃખદ જવાબ છે!”

મેં પૂછ્યું, “બાઉલ તમે તેને સીધું જ, ગુરુસે થઈને કહેશો? તમે તો તેનાં ગુરુ છો, તમને તો હક્ક છે!”

મંડન બાઉલ બોલ્યા, “હા, પણ ગુરુપણનો હક્ક બતાવી, હું તેને ઠમઠોરું એટલો લઘુ પણ નથી! અમારી બાઉલની બોધની પદ્ધતિ અલગ હોય છે. તમે નિહાળ્યા કરો!”

નાદિયા જિલ્લામાં હુગલી નદી જ્યાં ઘોડાનાલ વળાંક (U-turn) લે છે, ત્યાં સાતકુલ્ટા ગામમાં બિધુદાસ બાઉલના આશ્રમે પહોંચ્યા. સુંદર હરિયાળો આશ્રમ! ગુરુને જોઈ બિધુ ભાવવિભોર થઈ ગયા. તેના ચાર શિષ્યો પણ પરમગુરુ મંડનને જોઈ અતિ આનંદિત થયાં.

સાંજે બિધુએ ગુરુને પૂછ્યું, “ગુરુ, ભોજન પ્રસાદમાં શું બનાવીએ?” મારા પ્રવાસોમાં મેં જોયું છે કે સામાન્ય રીતે આવા પ્રશ્નનો, ગુરુ હોય તે બાઉલ, બહુ કોમલ રીતે - “આશ્રમમાં, માધુકરીમાં જેનો જોગ હોય તે”- તેવો જવાબ આપે. મંડન પાસે પણ તે જ જવાબની અપેક્ષા હતી. તેના બદલે કંઈક બીજું જ બન્યું!

ગુરુએ કહ્યું, “તુવેર દાળની ખીચડી બનાવો!”

બિધુએ તેના શિષ્ય સામે જોયું, શિષ્ય સમજી ગયા કે રસોઈઘરમાં ન હોય તો તુવેર દાળની માધુકરી કરીને પણ ગુરુની પસંદગીની વાનગી બનાવો. સાંજે તે ખીચડી બની ગઈ! જેમને અનુકૂળ આવી તે જમ્યા.

બીજે દિવસે સવારે ગુરુએ પરંપરાગત ‘પુન્તો ભાત’ (ભાતનું ઓસામણ) લેવાની ના કહી, મગનું પાણી માગ્યું, શિષ્યએ માધુકરી કરીને મગ લાવી, ઉકાળી પાણી આપ્યું. બપોરે ફરી ગુરુએ અલગ ભોજન માગ્યું. ઢળતી બપોરે મકાઈનો સૂપ માગ્યો! આમ ત્રણ દિવસમાં તેમણે ૧૮ વ્યંજનનો આસ્વાદ લીધો!

ગુરુ આ ભોજન લે તો પરંપરા પ્રમાણે પંગતમાં બેઠેલા બધા પણ તે જ ખોરાક ખાય. બધા શિષ્ય, બિધુ વગેરે બારેમાસ ચોખા ખાવાવાળા હતા. તે તો આ ભોજન અસંતોષ સાથે ગ્રહણ કરી, અર્ધભૂખ્યા જ રહેતા હતાં. ત્રીજો દિવસ તે અમારો બિધુના આશ્રમમાં છેલ્લો દિવસ હતો. તે પછીના દિવસે સવારે કાલના મંડન બાઉલના આશ્રમ પર જવા નીકળવાનું હતું.

અમે વિચારતા હતા, આજે સાંજે ‘બડાખાના’માં શું ‘મેનુ’ હશે? ત્યાં તો તે ઘડી આવી ગઈ, બિંધુએ પૂછ્યું, “ગુરુ, પ્રસાદ શું લેશો?”

બિંધુના ચારે શિષ્ય ‘કસમય’ની માધુકરીમાં જવા માટે સજ્જ ઊભા હતાં. ત્યાં તો ગુરુ મંડનદાસ બોલ્યા, “ભાત બનાવો, દહીં સાથે ખાઈશું.”

બિંધુ અને શિષ્યોના ચહેરા પર આનંદ છવાઈ ગયો! જાણે ‘છપ્પનિયો કાળ’ ઊતરી ગયો હોય તેવા ઉત્સાહથી તે ભાત બનાવવા રસોઈઘર તરફ ધસ્યા.

ભોજન પીરસાયું. બધાએ ત્રણ દિવસની ભૂખને ભાંગીને પેટભર ભોજન કર્યું.

ભોજન પછી રાત્રિના સત્સંગમાં મંડન બોલ્યા, “આજે તમે બધાએ સરસ રીતે ભોજન કર્યું, સંતૃપ્ત થયા તેનો મને આનંદ છે! આપણા બંગાળ વિસ્તારમાં ભાતનો ખોરાક રૂઢ થઈ ગયો છે. અનેક વર્ષ સુધી, જાત જાતના ખોરાકના અખતરા કરી કરી, ચાખી ચાખી અને છેલ્લે આ ભાત પર આપણા પૂર્વજોએ પસંદગી ઉતારી છે, આપણી જમીનમાં જ ઊગે, ઝડપથી બને, પાકે અને પચે તેવું આ ધાન્ય છે! અનેક અખતરા પછી આપણને મળ્યું છે. તમને બધાને મજા આવી ને?”

બધાએ ‘જય ગુરુ’ કહી હામી ભરી.

આગળ મંડનદાસ બોલ્યા, “જેવું ભોજનનું તેવું જ ભજનનું! વિચારવાં પડે તેવાં, ગુહ્ય, અર્થસભર શ્લોક, પ્રાર્થનાઓ, આરતી, અનુષ્ઠાન, ઋચાઓ, ભજન, ગાન, તે બધા અખતરાઓ કરીને, સરલ, સહજ, મગજમાં તરત બેસી જાય તેવું, સંકીર્તન શોધી કાઢ્યું, અનેક લોકોનું તે ભવતારક બની ગયું! આપણી ધારા ભક્તિ સાથે જ્ઞાનની છે તે કબૂલ, પણ તેથી સંકીર્તનને ખોટું થોડું કહેવાય? ચૂલામાં પકવવા મૂકેલાં ભાતની જેમ આપણો અહંકાર પણ ‘બુડ, બુડ’ કરતો હોય છે, ભાત તો અનેક વાર પાકીને શાંત થઈ ગયો. આ અહંકાર હજી ‘બુડ, બુડ’ કર્યા કરે છે!”

આટલો નિર્દેશ તો પ્રચીપ્ત હતો. બિંધુ અશ્રુસભર આંખે મંડનને દંડવત્ કરવા લાગ્યો.

જેના પર છાપ લાગી જાય તે રદ!!

ક્રુસ્તિયાથી ચાંદગામ છ માઈલ દૂર, પચ્ચાના કાંઠા પર આવેલું છે. ત્યાં ગગન હલકારાનો પરમ ગુરુભાઈ, સાદા ચાંદ હલકારા બાઉલ રહેતો હતો. તે પણ ગગનની જેમ હલકારો (એક ગામથી બીજે ગામ, પગે ચાલીને, ટપાલનો થેલો પહોંચાડવાનું કામ કરનાર ગ્રામ્ય ટપાલી) હતો. બધા બાઉલ સામાન્ય રીતે નિરક્ષર હોય છે, તે રીતે સાદા ચાંદ પણ નિરક્ષર હતો.

તેના શિષ્યની પરંપરામાં છઠ્ઠી પેઢીએ મહેર ચાંદ બાઉલ હજુ પણ ચાંદગામમાં આશ્રમ બનાવી રહે છે. તેમની પાસે ગગન હલકારાની અખૂટ વાતોનો ખજાનો છે. તેમણે અનેક ગુરુભાઈઓ, પૂર્વસૂરીઓ પાસેથી આ વાતો સાંભળી છે.

પચ્ચા નદીમાં જ્યાં ગગન બાઉલ, ગુરુદેવને તેમની બોટ ‘પચ્ચા’માં મળવા જતા, તે સ્થાન જોવા અમને મહેર ચાંદ બાઉલ લઈ ગયા. સ્થળમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, દક્ષિણગમના પચ્ચા નદી જ ૭૦૦ મીટર જેટલી પશ્ચિમ તરફ ખસી ગઈ છે. (જાણે ગુરુદેવના કોલકત્તાના નિવાસસ્થાન - જોડાસંકો તરફ ખેંચાણ ન હોય!) તે સાંજે બોટમાં જ તેણે સાદા ચાંદ બાઉલની કેટલીય વાત કરી. તે પૈકી એક અહીં કહું છું,

તે બોલ્યા, “ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથને મળ્યા પછી ગગન અને સાદા હલકારાની ઈજ્જત ખૂબ જ વધી ગઈ હતી. ડાક ખાતામાં, ગામડાંઓમાં, તેમના અખાડાઓમાં, લોકો તેમને અહોભાવથી જોવા લાગ્યા હતા. કેટલાક નવદીક્ષિત થયેલા બાઉલ અને બાઉલપ્રેમીજનો તેમને ‘બાઉલ સમ્રાટ’ કહી બોલાવવા લાગ્યા. તો કેટલાક વૈષ્ણવ તેના પર ‘પરમ વૈષ્ણવ’ની ‘છાપ’ લગાવવા તત્પર બન્યા. સરલ, સહજ, બાઉલબેલડીને આ ગમતું નહીં, પણ જગતનો નિયમ છે કે તમે તમારી કોઈ એબ છુપાવવા મથો તો તેને તો ઉઘાડે જ, પણ તમને ઈશ્વર તરફથી કોઈ સિદ્ધિ મળી હોય તો તેને પણ વધુ ઊજળી કરીને ઉછાળો!

સાદા ચાંદ બાઉલ આ જાણતા હતા, બાઉલને પોતાની વ્યથાકથા, દુઃખ-સુખ, કહેવાનું એક જ માધ્યમ! તેનાં ગીત! તેમણે આ ગીત ગાયું.”

તેમ બોલી મહેર ચાંદ બાઉલે ગોપીચંત્રનો તાર તંગ કર્યો, પદ્માના પાણીએ સૂર પુરાવ્યા,

“જે ડાકે મુદ્રા પરે:

સે તિ ભૂલ પરે!

તુમિ આમારા ઉપર, એમન ભૂલ ના કરે!

અન્નેન ડાકે સારા જીબન

મુદ્રા કરે કાટિયેછેન

સાઠ બઘાર પરઓ આમાર, ડાક કાછે પહોંચાઈનિ!

તોમાર આગમનેર કુંરિ, એમન ફૂટબે કબે?

તુમિ આમારા ઉપર, એમન ભૂલ ના કરે!

કેન હલાકરાર તાર નિજેર, ડાકે મુદ્રા દિતે હબે?

સે ચિઠિરો ચિનતે પરે, ચિઠિરતૂલે રાખે જેબે.

બલે સાદા છાડા અન્ન ચિઠ્ઠી બુદબુદા હયે!

તુમિ આમારા ઉપર, એમન ભૂલ ના કરે!”

ગીત પૂર્ણ થયું. અમે કહ્યું “બાઉલ થોડું સમજાવો!” તેણે કહ્યું, “બંધાય તે ગંધાય! તેમ બાઉલ માને છે. કોઈ એક જ વર્ગમાં જોડાવાથી કે છાપથી તે દૂર રહે છે! અહીં ઉદાહરણ આપે છે, ટપાલટિકિટનું કે છાપ લાગે તે રદ થઈ જાય! પણ વાત તો માણસની છે. હંમેશાં કોઈ પણ છાપથી દૂર રહેવું. તેમના પર નિશ્ચિત છાપ પાડવા મથતા લોકોથી બચવા માટે આ ગીત લખ્યું છે. બીજી કડીમાં તેના જીવનનું વ્યાપન કેવા નિરર્થક કામમાં ગયું, તેની વ્યથા કહી છે તથા મનેર માનુષના આવવાની મંગલકામના કરી છે.

તે પછી અંતમાં તે મનેર માનુષને કહે છે કે ટપાલી જો પોતાની જ ટપાલ આવી હોય તો તેના પર છાપ મારવા રોકાતો નથી, ટપાલ સીધી જ ખિસ્સામાં સરકાવી દે છે! તેની ટપાલ મળી જાય પછી બીજી ટપાલ પરપોટા જેવી લાગે છે! તારી પણ મારા જેવી જ પદ્ધતિ હશે.”

(ભાવાર્થ: હે મનેર માનુષ, બંધુ, જે ટપાલટિકિટ પર છાપ પડી જાય તે ટિકિટ રદ થઈ જાય, જોજે, તું મારા ઉપર આવું કઈ ન થવા દેતો! મારું આખું જીવન તો બીજાની ટપાલ રદ કરવામાં જ ગયું છે, આજ સાઠ વર્ષે પણ મારી ટપાલ હજુ આવી નથી.)

તારા આવવાની એંધાણી આપતો કોંટો ક્યારે ફૂટશે? બંધુ, મારી પોતાની ટપાલ આવે, તો મારામાં રદીકરણની છાપ મારવાનું ધૈર્ય ના રહે! હું તેને અણસારા પરથી પારખી લઈ, સીધો જ મારા ખિસ્સામાં સરકાવી દઉં, પછી મારા મનમાં સાદા સિવાયની બીજી ટપાલો ખાલી પરપોટા જેવી લાગે.)

સમગાની ગુજરાતી,

જે કાગળ માથે છાપ પડે, તે થઈ જાતો ખોટો!

હે બંધુ, તું મારા માથે કરીશ ન આવો ગોટો!

વીત્યું જીવતર અન્યજનોની ટપાલ ટોંચી ટોંચી:

સાઠ વરસથી ટપાલ મારી મને નથી કાં પોંચી?

આવ્યાની તુજ એંધાણીનો, ફૂટશે ક્યારે કોંટો?

હે બંધુ, તું મારા માથે કરીશ ન આવો ગોટો!

ખુદની ટપાલ ઉપર, ટપાલી છાપ કદી ના મારે

એમનેમ ખિસ્સામાં નાખે અક્ષરના અણસારે!

‘સાદા’ને મન બીજી ટપાલો, હોય બધી પરપોટો!

જે કાગળ માથે છાપ પડે, તે થઈ જાતો ખોટો!

મહેર ચાંદ બાઉલે ગીત-વાત પૂર્ણ કરી, એકલી નદી પન્ના કોઈ વિશેષ ટિપ્પણી કરતી હોય તે રીતે અમે થોડી વાર માટે સાંભળી!

એક મુઠ્ઠી મગ

દ્વારકેશ નદીમાં નૌકાપ્રવાસ કરતાં કરતાં બનમાલપુર ગામના કાંઠે નાવ લાંગરી. બિશ્વપુર જિલ્લામાં નદી પૂર્વગામી થાય છે, તેના દક્ષિણ કાંઠે આ ગામના નદીકાંઠે મહેરદીન બાઉલનો આશ્રમ છે. આજનું રાત્રિરોકાણ ત્યાં હતું. બાઉલ પરંપરામાં ધર્મના ભેદ નથી, ગુરુ જન્મથી હિંદુ અને તેનો જ શિષ્ય જન્મથી મુસ્લિમ હોઈ શકે.

અમારા સહયાત્રી અને માર્ગદર્શક સુધીરદાસ મહેરદીનને દશકાથી ઓળખે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે મહેરદીન બાઉલની બાઉલતત્ત્વ સમજાવવાની પદ્ધતિ અનોખી છે. અમને પણ તે વાતનું પ્રત્યક્ષીકરણ થોડી વારમાં થઈ જવાનું હતું.

અમે પહોંચ્યા ત્યારે મહેરદીન આશ્રમના બગીચામાં બાગાયત કરતા હતા. સુધીરે દૂરથી જ ‘જય ગુરુ’ કહી અભિવાદન કર્યું. અમે પણ તેને અનુસર્યા. આશ્રમમાં બે કુટિર હતી અને વિશાળ ફળિયું હતું. અમે ફળિયામાં જ બેઠા.

અમારી સાથેના સહયાત્રી ઋત્વિક મંડલે મહેરદીનને પૂછ્યું, “તમારા નામ પરથી તો લાગે છે તમે મુસ્લિમ છો, બાઉલના કેટલા પ્રકાર હોય?”

મહેરદીન હસવા લાગ્યો, “નામ પરથી ધર્મ પરખાય છે, તે જ તો મુશ્કેલી છે. ખરેખર તો આચરણ એટલે કે કામ પરથી ધર્મ પરખાવો જોઈએ.” પછી થોડો ગંભીર થઈ બોલ્યો, “બાઉલના ત્રણ પ્રકાર છે: બુભુક્ષિત, સંકિત અને દીક્ષિત! જે મને મારા ગુરુએ કહ્યા છે.”

સુધીર હસવા લાગ્યો, “આવા પ્રકાર થોડા હોય? મજાક કરો છો!”

મહેરદીન બોલ્યો, “ના, ના, આ મજાક નથી! આ ત્રણ પ્રકાર છે અને તે પણ ચઢતા-ઉતરતા કક્ષાવાળા બાઉલના છે. તમને ‘ભદ્રલોક’ને કોઈ વસ્તુ કે વિચાર, ‘વિભાગ પાડીને – ભાગલા કરીને’ તથા ‘ચડ-ઉતર’ એટલે કે ઊંચ-નીચ’ના ભેદ સાથે ન સમજાવીએ, ત્યાં સુધી સમજમાં જ ક્યાં આવે છે! મારા ગુરુ

શાંતિદાસ આવું માનતા તેથી તેમણે આ વિભાગીકરણ કરી, ચઢતો-ઊતરતો ક્રમ નક્કી કરી, મને વર્ષો પહેલાં સમજાવ્યું હતું.”

પછી બાઉલ અમારી તરફ ફરીને બોલ્યો, “અમને દીક્ષા નહોતી મળી ત્યારે, ગુરુ એક મુઠ્ઠી મગ બતાવી કહેતા, જુઓ! આ મગ નથી, વિચાર છે! પહેલા પ્રકારનો બાઉલ, આ મગની મુઠ્ઠી એકલો જ રાંધીને ખાઈ જાય છે. તેમાંથી બીજાને કશું આપતો નથી. તે પોતાના માટે જ રાંધે, આરોગે! કારણ કે તે બુભુક્ષિત છે... વિચાર કે જ્ઞાન માટેની ભૂખ સારી વાત છે, પરંતુ તે એકલપંડે ખાવાની ચીજ નથી. સૌના માટે વિસ્તારવાની – વહેંચવાની ચીજ છે, પણ પ્રથમ તબક્કાના બાઉલ તેવું કરતા નથી.”

“કાળક્રમે તેની સાધના આગળ વધતાં, તેઓ બીજા પ્રકારના બાઉલમાં પરિવર્તિત થાય છે.” આવું કહી, ગુરુ બીજી મુઠ્ઠી મગ બતાવતા. અને કહેતા, “બીજા પ્રકારના બાઉલ આ વિચારરૂપ મગને પલાળી, ભીના કપડાંમાં લપેટી, ફણગાવે છે! તે વિચારને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે! વધુ ફણદ્રુપ બનાવે છે! પછી તેને રાંધીને એકલા ખાય છે! તેઓ વિચારને હવામાં જ ફણગાવે છે, ધરાતલના મોહતાજ નથી! હવાઈ કિલ્લા જ રચે છે. તે વિચારનાં મૂળ અને કોંટા વારેઘડીએ જુએ છે અને દેખાડે છે. તે ધરાતલ પર વિચારના મગ વાવતા નથી, કારણ કે તે વિચારના ઊગવા વિશે સતત શંકિત, તેથી મૂળને કપડાંની આરપાર હવામાં લહેરાતા મૂળને જોઈ સતત શંકાનું નિર્મૂલન કરે છે.

ત્રીજા પ્રકારના બાઉલ તે દીક્ષિત બાઉલ! ત્રણે પ્રકારમાં સૌથી ઉપર! આ બાઉલ વિચારની મગમુઠ્ઠીને નિઃસંશય વાવે છે, તે કોઈ પ્રશ્ન કે શંકા રાખતા નથી. તેમનામાં મગના ઊગવા વિશેના વિસ્મય કે શંકાનો અભાવ હોય છે, તેનાથી પર થયેલા હોય છે. તે પ્રશ્ન પૂછતા નથી. વિચારના બીજને ધરામાં સંગોપી રાખે છે. અને ઊગેલા ધાન્યને સૌની વચ્ચે ઉદારતાથી વહેંચે છે.

અમારા બાઉલ પાસે તમારા ભદ્રવર્ગની જેમ પ્રશ્નોપનિષદની પોથી નથી, અમે તો માછલીની જેમ કોઈ ભેદ વિના બધે જ વિહાર કરીએ છીએ.”

પછી હળવાશથી બોલ્યો, “આજે ભાતની સાથે ત્રણ મુઠ્ઠી મગ પણ રાંધીએ. આપણા બિનબંગાળી મહેમાનને પ્રસાદ રુચિકર રહેશે!”

અમે તો મનોમન કહ્યું, “બાઉલ! તારા ત્રણ મુઠ્ઠી મગના વિચારની મહેર તો પહેલાં જ થઈ ગઈ છે!”

બાઉલ ઉધાર ન રાખે

અનુરિયાના દુઈ પીરેર મેળામાં ગયા હતા. અનેક બાઉલને મળ્યા પછી પરત કોલકત્તા જવું હતું. બંગાળ રોડ-વેની બસમાં જ જવું પડે તેમ હતું. તે પણ સીધી કોલકત્તાની બસ નહોતી. પ્રથમ અનુરિયાથી હબીબપુર સુધીની એક ટૂંકી મુસાફરી કરી, પછી ત્યાંથી કોલકત્તાની બસ મળે તેમ હતું. તેથી અમે હબીબપુરની બસમાં બેઠા. અમારી સાથે સુમંડળ અખાડાનો એક બાઉલ માનુષદાસ પણ ચઢ્યો. મારી સાથેના સંપ્રતિ ઠાકુરે અમારી ત્રણ ટિકિટ સાથે, તેમની ટિકિટ પણ કાઢવી લીધી. થોડી જ વારમાં હબીબપુર આવી ગયું.

નીચે ઊતરીને માનુષ બાઉલ સંપ્રતિને ટિકિટના થતા ત્રણ રૂપિયા આપવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો, સંપ્રતિ, ‘જય ગુરુ’ કહી લેવાની ના પડતો હતો. તો માનુષ બાઉલ બોલ્યો, “ના બાબા! બાઉલ ક્યારેય ઉધાર રાખે નહીં, તમે નથી મારા મિત્ર કે નથી મારા પરિચિત. હું તમારા પૈસા બાકી રાખું નહીં.”

મેં કહ્યું, “બાઉલ! તારો આશ્રમ ક્યાં છે?”

તે બોલ્યો, “અહીંથી એક ફર્લાંગ દૂર.”

મેં કહ્યું, “ચાલ, તારા આશ્રમે આવી જઈએ, તેથી પરિચિત પણ થઈ ગયા કહેવાય, અને મિત્ર પણ બની ગયા કહેવાય!”

તે મારા પ્રસ્તાવથી ખુશ થઈ ગયો, બોલ્યો, “ચાલો!”

તેનો આશ્રમ સુંદર, સુઘડ અને રળિયામણો હતો! અમને મેળાનો થાક હતો, તેથી થોડો આરામ કરવાનું વિચાર્યું.

કુટિર પાસે ફળિયામાં બેઠા. અમે માનુષ બાઉલને પૂછ્યું, “તમારું ઉધારી ન રાખવાનું વલણ ગજબ છે!”

બાઉલ બોલ્યો, “હા, અમે બાઉલ ક્યારેય ઉધાર રાખતા નથી, વાણી જે

આપે છે, તે મનેર માનુષનું પણ ગુણગાન, ગુણવંદના કરીને તરત ઋણ ચૂકવી દઈએ છીએ!

અમારા સુમંડળ અખાડાના મારા ગુરુ બિજોનદાસ કહેતા કે જુઓ, બાઉલ મૂલાધાર પાસેથી સૂર ઉપાડી, ગળામાં વિશુદ્ધ ચક્રમાં ઠેરવે, વાણી દ્વારા વહાવે, તો તેના બદલામાં ચિબુક પાસેથી છેક મૂલાધાર સુધી વળતા ભાણારૂપે દાઢીને વધારીને મોકલી આપે છે ને!

સાધનામાં મૂલાધારથી મનેર માનુષની શરૂ કરેલી યાત્રા, ષટ્ચક્ર ભેદન કરી પછી બ્રહ્મરંધ્ર યાને સહસ્રાધાર સુધી જાય છે, આ યાત્રાની વળતી ટપાલમાં, બાઉલ માથાના વાળની ખુલ્લી જટા બ્રહ્મરંધ્રથી શરૂ કરી, પીઠ પરથી રજજીને ઢાંકતી, મૂલાધાર સુધી પહોંચાડે છે કે નહીં?

મનેર માનુષ કરુણા કરીને બ્રહ્મરંધ્ર ખોલી આપે તો પછી સદાય તે બ્રહ્મરંધ્રના રક્ષણની જવાબદારી માથે લઈ અને તે મસ્તિષ્ક પર ચૂડાનો કિલ્લો રચીને, જીવનભર તે મનેર માનુષની રક્ષા કરતો ફરે છે ને!

જે મુખગુહાથી ગાયન વહાવે છે, તે ગુહા કે હોઠને કોઈ હાલતા ચાલતા જોઈ ન જાય તે માટે તેના પર દાઢી-મૂછની સંરક્ષાત્મક દીવાલ રચે છે ને!

અરે! ભાઈ અમારી સૌથી મોટી મૂડી જ જટા, ચૂડા, મૂછ, દાઢી અને બાલ છે! જેમ સોની લોકો રૂપિયા નહીં, સોનામાં જ વિનિમય કરે છે, તો અમે પણ અમારા હિસાબ-વિનિમયમાં, અમારી કીમતી મૂડી જ આપીએ ને!”

થોડો રોકાઈને હસતાં હસતાં બોલ્યો, “વિચારો, જો બાઉલ મનેર માનુષની પણ ઉધારી ન રાખતા હોય, તો સંપ્રતિબાબુની ‘તિનાતી ટાકા’ (ત્રણ રૂપિયા) સંપત્તિ કેમ રાખી શકે?”

અમે બાઉલના ઋણની લેણદેણના હિસાબ સમજવા માટે મનથી મથામણ કરવા લાગ્યા.

એટલે તો હું નોળિયો બન્યો!

તેહતાની બાજુમાં જલંગી નદીના ઉત્તર કાંઠે જીતપુર ગામમાં મુકુટદાસ બાઉલનો આશ્રમ છે. મુકુટના આશ્રમ પર મને સુધીર દત્તા લઈ ગયા હતા. ત્યારે સુધીરે કહ્યું હતું કે “આ બાઉલને હું વીસ વર્ષથી ઓળખું છે. પહેલાં તેઓ ખૂબ જ વાચાળ હતા. પણ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ખૂબ જ ઓછું બોલે છે. ક્યારેક જ બોલે, હા, મોજમાં હોય ત્યારે ગીત જરૂર ગાય.”

અમે આશ્રમમાં સવારે દસેક વાગ્યે પહોંચ્યાં. બાઉલ આશ્રમના બગીચામાં વ્યસ્ત હતા. અમે ‘જય ગુરુ’ કરી તેમની પાસે બેઠા.

થોડી ઔપચારિક વાતો પછી, સુધીરે મારો પરિચય કરાવવાનું શરૂ કર્યું. સુધીરે મારો પરિચય કરાવ્યો, તે પરિચયમાં ઉલ્લેખિત કેટલાક બાઉલ, તેમના સ્થળ વિશે આવતા ઉલ્લેખ, વગેરે બાબતના તેમને અમે થોડા પૂરક પ્રશ્ન પણ કર્યા, છતાં પણ બાઉલ તો મૌન જ રહ્યા. કોઈ પ્રતિભાવ વિના બાઉલ બધું સાંભળતા રહ્યા. તેમનું મૌન તો અકબંધ જ રહ્યું. તેથી મને કંઈક બોલાવવાની વધુ ઇચ્છા થઈ આવી.

બાઉલ સાથેના મારા વર્ષોના સંબંધોને લીધે મને ખબર હતી કે કોઈ પણ બાઉલને તેના ગુરુ વિશે કંઈક પૂછો તો તે તરત બોલતો થઈ જાય. તેથી તે બ્રહ્માસૂત્રનો ઉપયોગ કરતાં મેં પૂછ્યું, “બાઉલ આ કમ બોલવાનું, તે તારી રીતે નક્કી કર્યું છે કે ગુરુઆદેશ છે?”

તે તરત જ બોલી ઊઠ્યો, “અમે કમબુદ્ધિવાળા આવો મક્કમ નિર્ણય કઈ રીતે લઈ શકીએ? તમે સાચા છો, આ ગુરુઆજ્ઞા છે.”

પછી આગળ બોલ્યો, “હું તો ખૂબ જ બોલકો હતો. મારી વાતો વખણાતી પણ ખરી... આજુબાજુના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધિ પણ ખૂબ મળી હતી. હું એવો

વ્યસ્ત રહેતો કે મને અમારી બાઉલતત્ત્વની સાધના માટે પણ સમય ન મળતો. હું નહોતો જાણતો કે આ બધી વાતો-વિગતો મારા ગુરુ પાસે પણ પહોંચે છે.

એક દિવસ મારા ગુરુ કંચનદાસ મારા આશ્રમ પર આવ્યા. મેં તેમનું યથોચિત સ્વાગત કર્યું, કુટિરમાં લઈ જઈ પૂજન કર્યું. થોડી વાર કુટિરમાં બેઠા, પછી તે બોલ્યા કે મુકુટ, બહાર બગીચામાં બેસીએ.

અમે બહાર બગીચામાં બેઠા. ફળિયામાં ચણરૂપે ચોખા નાખેલા હતા. કેટલીક ચકલીઓ ચણી રહી હતી. ગુરુને શું સૂઝ્યું કે એક નાનો કંકર ઉઠાવી ચકલી તરફ ફેંક્યો! બધી જ ચકલી ઊડી ગઈ! હું જોઈ રહ્યો. બાઉલની કોઈ ચેષ્ટા અર્થહીન ન હોય! તેમાં પણ મારા ગુરુ તો અતિમાર્મિક હતા. ગુરુને પ્રશ્ન તો પુછાય નહીં, પણ મેં આ પથ્થર ફેંકવાની ક્રિયા તરફ પ્રશ્નસભર નજરે જોયું. ત્યાં તો તેઓ જ બોલ્યા, “જોયું, મુકુટ! બધી જ ચકલીઓ હતી તે ફરૂ કરીને ઊડી ગઈ ને! અહીં કેટલીક કીડીઓ પણ હશે, તે બિચારી છ પગે ભાગાભાગ કરતી હશે!”

મને કશું સમજાયું નહીં, હું તો સામે તાકી રહ્યો. ત્યાં તો ગુરુએ કરુણા કરી બોલ્યા, જો મુકુટ! તું મુકુટ છે, હું કંચન છું, ગુરુ તરીકે મારામાંથી અંશ કાઢી, તેને ઘડીને તને મુકુટનો ઘાટ આપ્યો છે! જે થોડો ઘાટ- અઘાટ રહ્યો છે, તે હવે ઘડવા ઇચ્છું છું.

બેટા, જેને પાંખ હોય તે હંમેશાં પગનો ઉપયોગ ઓછો કરે! બાઉલે પંખી પાસેથી તે શીખવાનું છે. જેની પાસે ગાવા માટે ગીત છે, તે બોલે શા માટે? ક્યા કારણે બક બક કરે? બોલવું તે ચાલવું છે, અને ઊડવું તે ગાવું! આપણે તો ઊડવું જોઈએ ને?

બીજી વાત, આ બંને કરતાં પણ આગળ, તારે તો મૌનને સાધવાનું છે! તું સાધક બાઉલપણમાંથી નીચો ઊતરી ઊતરીને ગાયક બાઉલ થવા કેમ જઈ રહ્યો છે? આ યોગ્ય સમય છે કે હવે મારા ગુરુ, અને તારા પરમ ગુરુ, હીરુ ગોસાંઈનું એક ગીત તને સંભાળવું.

ગુરુ હીરુ ગોસાંઈ આ ગીતમાં કહે છે, મનુષ્યના હૃદયની ભીતરમાં ‘મનેર માનુષ’નો અઢળક ખજાનો પડ્યો છે! અને તે ખજાનાની રક્ષા કરવાની જવાબદારી વાણીના નાગને સોંપી છે.

ક્યારેક તે મૂર્ખ વાણીનો સાપ, ખજાનાની રક્ષા કરવાનું છોડી બહાર નીકળવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને રોકવા માટે મારે બાઉલે, નકુલ (નોળિયો) બનવું પડે છે. યાદ રાખજે બેટા, અહીં નકુલનો અર્થ નાગનો દુશ્મન નોળિયો તો છે જ, પણ વાણીને કાબૂમાં રાખવા માટે અમે કુળનો ત્યાગ કરી, કુલડીન, બાઉલ બન્યા છીએ, તેવો પણ છે. મારા માથા પરના વાળ જે સાપની જેમ ઊડતા હતા તેનો ચૂડો વાળી દીધો છે. (તે રીતે સ્ત્રી અને પુરુષના બાહ્ય દેખાવને મિટાવી દીધા છે, ભેદને ત્યજી દીધો છે.)

છતાં પણ કોઈ કોઈ મૂર્ખ સાપ, વાણીનો ખજાનો રેઢો મૂકી બહાર રખડવા નીકળે છે, તો તેની આ ભૂલથી ખજાનો લૂંટાઈ જાય છે. કેટલીક કાળી નાગણીઓ તો સફેદ કાગળ પર વિહરવા, આરોહણ કરે છે. અર્થના ગરુડમહારાજ તેનું કૂરતાથી હનન કરે છે! હે બાઉલ! અંદરનું આ અમૂલ્ય ધન ધૂળધાણી ન થાય, તે માટે તો હું કુલડીણો થઈ ફરું છું.

સાંભળ, આ ગીત!

બારાયે ના જાય બાનીર ભુજંગ,
 તાઈતો આમિ હોઈ આછે નકુલ!
 નકુલ મત સુંદર દેખતે આમિ તાઈતો
 આમિ બેંધેછે ચૂડાર ચૂલ!
 કિછુ બોકા સાપ એસે બેરિએ,
 એઈ ભીતરેર ધન લૂંટા હયે!
 ઓ બાનીર ભુજંગ!
 બેરિયે એસે, કરે ફેલેછે બરો બરો ભૂલ!
 તાઈતો આમિ હોઈ આછે નકુલ!

કરે કાલા સાપ, કિછુ બોકા સાપ,
 કરે કાગજ પરે આરોહન:
 અરથેર ગરુડ, ઓ ભાઈ! અરથેર ગરુડ,
 તાઈ કરેછે હનન!
 એરા ભીતરેર ધન બાઉલા,
 પરિણીત હયે ના અંશ માત્ર ધુલ;
 તાઈતો આમિ હોઈ આછે નકુલ!

ગુજરાતી સમગાની :

બહાર ભાગે ન વાણીનો ભુજંગ,
એટલે તો હું બન્યો છું નકુલ!
લાગવા નકુલ સમાન જ નમણો,
મેં બાંધ્યો છે માથા માથે ચૂડ!

મૂરખ સાપ! તેં સ્થાનથી ચળી!
છોડી ખજાનો બહાર નીકળી!
ઓ વાણીના ભુજંગ! વાણીના ભુજંગ!
તેં કરી છે ખૂબ મોટી ભૂલ :

એટલે તો હું બન્યો છું નકુલ!

કો'ક કાળી કાળી મૂરખી નાગણ,
કરે છે કાગળિયા પર આરોહણ,
અરથના ગરુડ કરશે હરણ,
પકડી નજીક લાવશે મરણ!
ખજાનો તારો ભીતર ભરેલ,
જરાક જેટલોય થાય નહીં ધૂળ!

એટલે તો હું બન્યો છું નકુલ!

બસ, આ ગીત સાંભળ્યા પછી અંતઃસ્થ ખજાનાની રક્ષા કરતી વાણીને હું
સંયમિત રીતે બહાર નીકળવા દઉં છું.

મને 'મુકુટ'દાસમાં 'કંચન' અને વચ્ચે વચ્ચે ઝબકતા એવા જડેલા 'હીરુ'
દેખાયા.